

Dr. Elvira SULTREKOVA TL2073 Hakas Türkçesi Okuma-Anlama I
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2019

Хакасиядағы өзімнердеңер

Хакасияның иң не илбек паза аарлығ өзімнері ағастар полча. Оларның өсчөткен чирі 4108 гектарға чит парча. Пу санға прай республикадағы чирнің үс ікізі (2/3) кірче. Ағастарның көбізі тағларда өсчөлер. Оларның ирт полбас иде хойығ өсчөткен чирлері тайға тіп адалчалар. Хойығ ағастығ паза оттығ тайғалар чир-чайаанны хайраллапчалар. Андағ чирлерде кии ап-арығ поладыр. Ағастарнаң оттар аразында, тізең, аймах-пасха аң-хустар, хурт-хоостар чуртапчалар. Аң-хустарның көбізі, мыннаң пір дее чирзер парбин, уйа салынып, чыл ибіре тайғада полчалар.

Хакасияда хас-хачаннаң пеер он ікі аймах килкім ағас паза илиге чағын аймах оох-теек ағас өсчө. Килкім ағастарның аразында иң көпке тіген, сыбы, харағай, тыт паза хазың саналчалар. Олар тайғада паза тайға хыриндағы арығларда өсчөлер.

Хакасияда өсчөткен ағастарның 33 проценті хузух ағазы полча. Хузух ағазы өсчөткен тайғалар уғаа аарлығ паалалчалар. Хакасияда өсчөткен ағастарнаң тиңнестірге, хузух ағазының тузазы иң пөзік тирге чарир. Аның хузухтарына кізілер дее, аң-хустар даа тың хынадырлар. Хузух ағазы өсчөткен тайғаларда көп аймах аң-хустар азыранып чуртапча. Хузух ағазы өсчөткен тайғаларда читон артиинаң аймах аңнар, ікі чүсчө аймах хустар чуртапча. Өң-пасха хурт-хоостар даа анда чуртапчалар. Кізі чуртында тузаланчаң улуг даа, оох-теек тее нима-ноолар хузух ағазынаң иділедірлер.

Хакасиядағы аарлығ ағастарның паза пірсі харағай полча. Ол Очурдағы, Смироновкадағы, Бондареводағы түс чирлерде өзөдір.

Суғлар істіндегі чабыс чирлерде көбізін тирек, тал, ос паза хазың ағастар өсчөлер.

Хакасияда 1300 артиинаң аймах от өсче. Ёс чўсче аймах өзім им идерге алай им орнына тузаланаң ондайлығ. Хай-пірее өзімнернің чистектерін, үреннерін чирге чарир, оларның аразында хузух, ноңных, тиин хады, мўндүргес, ағас чистегі, харағат, чир чистегі, арчын, тағ арчыны паза олардан даа пасхалары. Ағас чистегін піреезі аба чистегі тіп адидырлар, ағаа аба тың хынча нооза. Халба, ачығ от, палых оды паза олардан даа пасхалары чииске чарапчалар.

Пу сөстерні үгрен салыңар

өзім – bitki	уйа саларға — yuva yarmak
хурт-хоостар – haşaratlar	оох-теек ағастар — küçük ağaçlar
харағай – sam ağacı	ноңных — yaban mersimi
тіген – ladın	тиин хады — kırmızı yabanmersimi
сыбы – köknar	мўндүгес - üvez
тыт – karacam	хузух — sam kozalağı
хазың – huç ağacı	ағас чистегі - ahududu
тирек - kavak	харағат — frenk üzümü
тал - söğüt	чир чистегі - çilek
ос — titrek kavak	арчын — ardıç
ачығ от - kuzukulağı	халба — ramson (yabancı sarımsak)
палых оды - eğreltiotu	

Идер тоғыстар

1. Хакасиядағы өзімнернең танызары (Презентацияларны көрерге (Электроннай пособие «Хакаский язык для начинающих изучать родной язык»):

- «Сабаллығ ағастар»
- «Пүрліг ағастар»
- «іскіттер»

- «Чистектер»
- «Чахайахтар»
- «Оттар»

2. Сурығларға нандырыңар.

1. Хакасияда ағастар өсчөткөн чирі нинчө гөктарға саналча?
2. Хайдағ өзімнернің чистектері, үреннері чічең ниме полчалар?
3. Хайдағ ағас прай өзімнернең пайға саналча?
4. Килкім ағастарның аразында хайдағ ағастар иң көп полчалар?

2. Пос чирлерге кирөктөлчөткөн хозымнар кире пас салыңар. Оларның үстүндө хайдағ хозым полчатханын таныхтаңар.

1. Хакасия ____ иң не илбек паза аарлығ өзімнер ____ ағас ____ полча.
2. Ағастар ____ көбізі тағлар ____ өсчө ____.
3. Хойығ ағас ____ паза от ____ тайға ____ чир-чайаан ____ хайраллапча ____.
4. Аң-хустар ____ көбізі, мыннаң пір дөө чир ____ парбин, уйа салынып, чыл ибіре тайға ____ полча ____.
5. Хай пірөө өзімнер ____ чистектері ____, үреннері ____ чирге чарир.

3. Тексткө сурығлар сағынып алыңар.

Ибдегі тоғыс: Пирілген кизектернің пірсін таллап, көрбин чөохтап пиріңер.

1. Хакасияның иң не илбек паза аарлығ өзімнері.
2. Хузух ағазы.
3. Хакасиядағы оттар.

Тузаланган литература

1. Кыржинакова (Султрекова) Э.В., Султрекова З.И. Электронное пособие (на хакасском языке) «Хакасский язык для начинающих изучать родной язык». – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2012.
2. Султреков С.Н. Край наш хакасский. Учебное пособие для учащихся начальных классов по природоведению (на хак. Языке).- Абакан: Хакасское кн. Изд-во, 2001. - 128 с.
3. Абумова О.Д., Боргоякова Т.Н., Чанков Д.И. Хакас тілі (хығырчаң книга). - Аҕбан: Хакас книга издательствозы, 2005. - 116 с.
4. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстiк. - Новосибирск: Наука, 2006. - 1114 с.
5. Ekrem Arıkođlu. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.